

Bioekonomi – mellan människa och ting

LYNN ÅKESSON är docent vid etnologiska institutionen, Lunds universitet. Hon har under en följd av år arbetat med områdena genetik, genteknik och bioteknik ur ett kulturvetenskapligt perspektiv. Publikationer knutna till denna tvärvetenskapliga verksamhet är *Gene Technology and the Public: an interdisciplinary perspective* (1997), *Amalgamations: fusing technology and culture* (2000) och *Arvets kultur: essäer om genetik och samhälle* (2000). *Arbetet med gen- och bioteknik föregicks av forskningsprojekt där kropp och identitet stod i fokus. Se Kroppens tid: om samspelet mellan kropp, identitet och samhälle* (Lundin & Åkesson 1996), samt *Mellan levande och döda: föreställningar om kropp och ritual* (Åkesson 1997).

i november 2000 hölls en konferens i Lund på temat "Genteknik och Ekonomi". Ett digert program belyste bioteknik som nästa ekonomiska underverk efter IT. Det handlade om bioinformatik och biobanker, om rättvisa mellan länder och regioner och om hur den framtid kan se ut där gener blivit handelsvaror. Ett tema blev särskilt brännande i diskussionen. Det handlade om patent. Är det rätt att ta patent på liv? Publiken var kritisk och experterna oeniga. Att ta patent på något levande, hur litet och anspråkslöst det än må vara, en sekvens bakterie DNA till exempel, känns hotfullt.

Denna känsla accentueras ännu mera om patentet gäller något mänskligt. Och just på denna konferens blev debatten mellan en läkare och en jurist om det rimliga i att en analysmetod för bröstcancer gener patenterats, startskottet för en stundtals hetsig diskussion.¹ Detta är inget unikt för konferensen i Lund. Jag har i flera andra sammanhang varit med om att själva begreppet "patent" blir en symbol eller samlingsbeteckning för alla farligheter och allt ont som kan kopplas till relationen mellan gen-/bioteknik och pengar.² Varför är det så? Varför blir debatten så polariserad när patentfrågor aktualiseras, varför blir känslorna så starka?

Den sortens frågor kan diskuteras utifrån moralfilosofiska perspektiv och begreppet "etik" har näst intill blivit ett modeord i biotek-branschen.³ I stället för att utgå från en etisk diskussion, så som så ofta sker i dessa sammanhang, vill jag här pröva relationen mellan bioteknik och ekonomi med hjälp av kulturvetenskapliga argument hämtade från antropologen Igor Kopytoffs klassiska artikel "The cultural biography of things: commoditization as process" publicerad 1986. Jag menar att den har en hel del att tillföra debatten om man vill förstå varför många människor finner det oacceptabelt att ta patent på och, i patentets förlängning, tjäna pengar på mänskligt biologiskt material.

Det handlar om gränsdragningen mellan människa och ting.

MÄNNISKOR OCH TING

Önskan att upprätthålla en skarp gräns mellan människa och ting är enligt Kopytoff både relativt ny och specifik för modernt, västerländskt tänkande. I oräkneliga andra samhällen genom historien, är en sådan gräns varken självklar eller "naturlig" resonerar Kopytoff. Kännetecknande för den moderna synen på vad som konstituerar en människa respektive ett ting är kort sagt att människan är unik, oersättlig, enskild och särskild. Ting däremot, är vanliga, utbytbara samt möjliga att köpa och sälja för pengar.

Det krävs emellertid ingen större eftertanke för att inse att denna åtskillnad mera återspeglar en önskan än en reell verklighet. Det finns ting som saknar varuvärde för att de är så speciella att de är ovärderliga och inte kan köpas eller säljas. Kopytoff exemplifierar med nationalparker eller kultföremål. Men det finns också ting som saknar varuvärde för att de är så vanliga att de är värdelösa. Och den unika människans värde utmanas exempelvis av arbetsmarknadens krav på utbytbarhet och flexibilitet. Den ovärderliga och särskilda individen kan bli värdelös, förbrukad.⁴

Så byter människor liksom ting värdeladdning och kännetecken med varandra. Det oersättliga kan bli utbytbart och det särskilda allmängods. I ett resonemang som följer Kopytoffs menar humanekologen Alf Hornborg att skillnaden mellan människa och ting kan ses som synonymt med skillnaden mellan subjekt och objekt. Kanske, fortsätter Hornborg, är det ingen tillfällighet att det samhälle som mer än

något annat beskyllts för sin tendens att objektifiera människor och behandla dem som ting är så besatt av att upprätthålla skillnaden dem emellan på en diskursiv nivå.

Där förmoderna samhällen tillskriver även döda objekt handlingskraft och subjektivitet, förnekas stundtals just dessa egenskaper hos levande varelser i moderna samhällen (Hornborg 2001).

Patent har å sin sida, en historisk koppling till ting. Patenträtten är kopplad till uppfinningar inom exempelvis mekanikens, fysikens eller kemins områden. För att förhindra att någon annan får skörda de ekonomiska frukterna av en uppfinnarens arbete, kan en idé skyddas. Den som har patentet har under en begränsad tid ensamrätt på dess tillämpning. Inom läkemedelsbranschen är glidningen från patent på tingens område till biologins egentligen ingen nyhet. Så har läkemedel utvecklats på basis av donerat blod eller annan vävnad.

Denna koppling har däremot inte varit särskilt tydlig och för de flesta konsumenter är medicinen blott ett ting. Med expansionen på bioteknikens område har saken kommit i ett annat läge. En framgångsrik bransch är medialt intressant. Tidningsrubriker i stil med "Gener betalar sig" eller "Människovärdet är börsnoterat",⁵ gör oss uppmärksamma på att patentering faktiskt sker av processer som bygger på levande, biologiskt och mänskligt material. Biotek-branschens ekonomiska potential grundar sig på att gränsen mellan människa och ting överskrids. I debatten aktualiseras värdet av att denna gräns förblir intakt med argument som att kroppen inte är en vara. Och om den ändå i vissa sammanhang är det, bör i varje fall inte någon annan än dess ägare tjäna pengar på den.

"De guldkantade generna" var rubriken på den informationstext som gjorde reklam för konferensen i Lund. Programbladets text var mera försiktigt utformad med den neutrala rubriken "Genteknik och ekonomi". Bilden, dollartecknet hybridiserat med en DNA-sträng, visade mera vad det handlade om – den symbiotiska bioekonomin. Källa: www.mva.org

KULTURELL DIVERSITET MOT KOMMERSIELL HOMOGENITET

Kultur skapar ordning. Kaos ordnas genom klassifikation. Till dessa bland antropologer och etnologer välkända faktum ansluter sig också Kopytoff. Kulturell ordning skapas, säger han, genom urskiljningsprocesser. Via klassificering skiljs distinkta områden ut och tillskrivs särskilda värden. Men denna hierarkisering av värden sker parallellt med en annan process som man skulle kunna kalla värdeutjämning. Allt kan naturligtvis inte tillskrivas exklusiva värden. Då förlorar särskildheten sin mening.

Den motsatta processen kallar Kopytoff "commoditization". En motsvarighet på svenska skulle det osköna begreppet kommodifiering kunna vara – eller förtingligande som det hette en gång med 1970-talets marxistiska språkbruk. Jag väljer här att använda den något mindre otympliga termen kommersialisering som synonym till Kopytoffs commoditization. Innebörden är att varuperspektivet expanderar och så småningom kommer att dominera även

sådana företeelser som tidigare inte tillhört tingens eller varornas område.⁶ I varje utbytessystem finns en inneboende kraft att så många varor som möjligt ska gå att byta med varandra. För att optimera bytesmöjligheterna förutsätter kommersialiseringsprocessen ett opersonligt bytmedel – pengar. Pengar gör det möjligt att faktiskt jämföra äpplen med päron och reflektera över vad som är mest prisvärt. Pengar är gränsöverskridande, liksom kommersialisering. Tillsammans skapar de utbytbarhet, likhet och värdeniveller. Kommersialiseringens homogeniserande kraft står alltså mot kulturell värde-differentiering, mot föreställningen att allt inte kan eller bör kunna köpas för pengar, alltså mot en moralisk ordning.⁷

Patent på mänskligt biologiskt material innebär således att kulturellt distinkta kategorier – människan och människokroppen – kommersialiseras. Kritik av sådana patent innebär att kulturellt särskiljande hävdas och mobiliseras gentemot kommersialiseringsprocessens värdeutjämning. Motståndet känns igen från andra områden än patentens. Så upplever

många, både läkare och patienter, obehag inför systemet med "prislappar" inom vården. Där vården tidigare inte hade något pris, den stod utanför varumarknaden, sätts nu tydliga prislappar på de tjänster som enskilda kliniker kan erbjuda. Andra områden gäller motviljan mot handel med organ eller mänsklig vävnad.

Kommersialiseringens motkrafter är emellertid inte entydiga och enkla. Samtidigt som människans särart hävdas i förhållande till tingen och patent på biologiskt material kritiserar man denna utgångspunkt, finns växande krav på att med teknikens hjälp uppnå bot och bättring. Sjuka människors önskningar kan då komma att stå emot friskas, liksom olika patientgruppers krav och behov kan vara på kollisionskurs. Även inom en och samma individ finner man motstridiga krav och känslor. En person kan exempelvis vara positiv till ett specifikt läkemedel men generellt negativ till den teknik och den ekonomi som ligger bakom dess tillblivelse.

En knäckfråga gäller gränsdragningen för vad som ska anses vara mänskligt.⁸ Frågan aktualiseras i debatter om det moraliskt försvarbara i att använda aborterade foster för medicinska- eller forskningsändamål. Det är mitt intryck att samtidigt som bioteknikens gränser för vad som är möjligt att göra flyttas framåt, expanderar också den mänskliga domänen som anses ha ett skyddsvärde. Så inkorporeras allt mindre mänskliga beståndsdelar i den kulturellt definierade mänskliga kategori som bör skyddas och bevaras från ekonomiskt och vetenskapligt intrång. Det säger sig självt att detta är ett konfliktfyllt område då vissa människors överlevnad kan vara avhängig en medicinsk teknik som andra bestämt motsätter sig.⁹

Om vi återvänder till Kopytoff menar

han att denna splittring är karaktäristisk för det moderna samhället. Medan kommersialisering är offentligt organiserad i ekonomiska system, saknar dess motkrafter en sådan sammanhållen organisation. Kommersialisering innebär ju att värdeparametrar planas ut. Denna platthet frustrerar individen samtidigt som den lämnar utrymme för en mångfald klassifikationer som bärs upp av individer och grupper. Men dessa klassifikationer och värdehierarkier förblir privata och saknar enligt Kopytoff oftast offentligt stöd. Individer, sociala kategorier och grupper konstruerar ett oräkneligt antal värdescheman som inte bara står i olöslig konflikt med kommersialiseringssprocessen utan också med varandra och som även återfinns inom en och samma person. Motståndet blir därför både inkonsistent och motsägelsefullt.

GRÄNS SOM PROCESS

Mot slutet av sin artikel grubblar Kopytoff över om gränsen mellan människa och ting på sikt är möjlig att upprätthålla. Ny teknik, inte minst inom medicinen, öppnar områden som tidigare varit stängda för varuutbyte säger han, och dessa områden tenderar att snabbt bli kommersialiserade. Framsynt skriver han 1986 att möjligheterna för medicinsk teknik vad gäller utbyte av mänskliga beståndsdelar kommer att expandera. Frågan är då, fortsätter han, om detta kommer att försvaga gränsdragningen mellan människa och ting, eller om gränsen kommer att omförhandlas, definieras på nya sätt, men förbli lika rigid som förut. Hur säkert och solitt kommer det kulturella försvaret av den mänskliga sfären att vara?

Det är bra frågor som fortfarande har

samma aktualitet. Däremot är de svåra att besvara trots att biotekniken inte bara expanderat utan närmast exploderat sedan Kopytoff skrev sin artikel. Jag tror att gränsen mellan människa och ting både har försvagats och förstärkts. Jag tror att den ständigt är under omförhandling, att den ges nya definitioner och ny innebörd. Jag tror också att detta har med hastighet och vana att göra.¹⁰

Det finns en tendens att ständigt sätta nya gränser "hit men inte längre" när det gäller både teknik och ekonomi. Efter hand flyttas emellertid denna gräns. Det kan bero på att man vant sig, men det kan också bero på hastigheten i teknikutvecklingen och därmed sammanhängande ekonomisk expansion. Så kan gränsen mellan människa och ting försvagas genom en aldrig sinande ström av information om tekniska innovationer och nya marknader. Utsatt för detta nyhetsflöde är det lätt att resignera inför en utveckling som kan tyckas omöjlig att påverka. Men exakt detta kan också förstärka samma gräns – hastigheten blir i sig hotfull och leder till att den mänskliga domänens skyddsvärde utsträcks. För säkerhets skull, skulle man kunna säga. Samtidigt försiggår den omförhandling som innebär att gränser hela tiden tänjs och flyttas.

Titelns bioekonomi, som jag valt att kalla den nya ekonomiska nisch som skapats av bioteknikens framgångar, opererar i gränslandet mellan människa och ting. Den får sin näring av det i grunden mänskliga material som omskapas till synnerligen begärliga varor på den kommersiella marknaden. Begreppet patent är dess symboliska representant, i vilket bioekonomins mångfacetterade konsekvenser komprimeras. Frågan om patent på mänskligt material är just nu en brännpunkt för gränsdragningen mellan sär-

skildhet och utbytbarhet, mellan människa och ting. Om ett par år, eller i morgon, kan det vara något annat som mobiliserar det kulturella försvaret av mänskligt värde. Detta försvar kan verka bräckligt i förhållande till teknikens och ekonomins oerhörda kraft och förändringspotential. Men man kan inte bortse från den växande kritik som utmanar gängse tekniska och ekonomiska grundantaganden. Man kan heller inte bortse från att den kraft som uppbådas när kulturellt viktiga gränser provoceras eller hotas också rymmer en betydelsefull förändringspotential.

Sista ordet om vad som är en människa och vad som är ett ting är långt ifrån sagt.

NOTER

- ¹ Konferensinläggen kommer att publiceras i Lundin & Åkesson *Gene Technology and Economy* 2002.
- ² Det påminner om den symboliska värdeladdning som begreppet "kloning" så ofta får – här som ett samlingsbegrepp för allt ont som ny teknik kan tänkas medföra. Se Åkesson 1997.
- ³ Jämför antropologen Klaus Høyers artikel om etiska modeller i *Kulturella Perspektiv – Svensk etnologisk tidskrift* 2:2001 och Susanne Lundins bidrag i detta temanummer.
- ⁴ Jämför Karin Salomonsson i detta temanummer.
- ⁵ Weekendavisen 15–21 september 2000, respektive *Svenska Dagbladet* 7 juni 2001.
- ⁶ En i sammanhanget intressant parallell är statsvetaren Lennart Lundquists skarpt formulerade artikel där läsaren uppmärksammas på hur ett ekonomiskt influerat språkbruk trängt in i domäner som av tradition inte tillhör ekonomins. Så förvandlas medborgare till kund, frihet till valfrihet och samhället som gemenskap till samhället som butik. Med sådana manipulativa betydelseglidningar hotas det politiska språket, demokratins språk menar Lundquist (2001).
- ⁷ Eftersom kommersialisering homogeniserar värde, medan kulturens själva essens består i att skapa och särskilja värden, är ohämmad kommersialisering anti-kulturell, skriver Kopytoff.

Detta kan tolkas som att kommersialiseringen är något skilt från, eller "utanför" kulturen. Men i artikeln argumenteras på flera olika nivåer och argumenten är i sig komplexa. I samma text sägs till exempel också att kommersialiseringssprocessen är kulturellt organiserad. Så som jag ser det är ekonomins och kommersialiseringens värdeutjämning bara en *annan* slags kulturell process än den som differentierar, som särskiljer och värnar om det specifikt mänskliga.

- ⁸ Det finns en omfattande litteratur som behandlar frågan om när människoblivandet kan anses börja och därmed sammanhängande diskussion om människovärde. För en översikt se exempelvis Dan Egonsson 1999.
- ⁹ För fler exempel på motstridiga intressen vad gäller bioteknikens möjligheter, se Lundin i detta temanummer. Hon diskuterar här också problematiken kring användning av aborterade foster utifrån en annan utgångspunkt.
- ¹⁰ Jag har i andra sammanhang utvecklat min syn på vana och hastighet i samband med människors inställning till ny teknik och framtidsfrågor. Se exempelvis Åkesson 2000.

LITTERATUR

- Egonsson, Dan, 1999. *Filosofiska essäer om människovärde*. Nora: Nya Doxa.
- Hornborg, Alf, 2001. Symbolic technologies: machines and the marxian notion of fetishism. *Anthropological Theory* 1:4.
- Høyer, Klaus, 2001. "Gen-etik og samtykke. Om en 'etisk model' for genetisk forskning i Västerbotten." I: *Kulturella Perspektiv – Svensk etnologisk tidskrift* 2:2001, s. 21–30.

Kopytoff, Igor, 1986. "The cultural biography of things: commoditization as process." I: Arjun Appadurai (ed.), *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.

Lundquist, Lennart, 2001. "Samhället som butik." I: *Sydsvenska Dagbladet*, 28 januari.

Åkesson, Lynn, 1997. "Klona skapelsens krona." I: *Källa* 49. Stockholm: Forskningsrådsnämnden.

Åkesson, Lynn, 2000. "Teknikens praktik." I: *Daedalus 2001, Tekniska museets årsbok*. Stockholm.

SUMMARY

Bio-economy – Between Persons and Things

Taking out patents from biological, human tissues often raises debate. Why is that? Answers to these, and similar questions, are often formulated from an ethical point of view. In this article cultural perspectives are used to reflect on patents. Relying on Igor Kopytoff's article *The cultural biography of things: commoditization as process*, I argue that the unease associated with patents has to do with the wish to keep a strict borderline between people and things. This borderline is constantly blurred since bio-economics, the new economic niche created by the success of bio-technology, operates precisely in the border area between people and things. It nurtures from human materials that are reshaped into commodities in a commercial market. The concept of patent represents bio-economy in a symbolic way, compressing the multiplex consequences of this economy.